

**ЄВРЕЙСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ВОЛИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІЛОГУ КУЛЬТУР (др. пол.
XIX - поч. XX ст.).**

Здійснено ретроспективний аналіз становлення єврейської освіти на Волині у полілозі культур цього краю.

На сучасному етапі національного духовного відродження значної ваги набуває звернення до історичного розвою культури і освіти різних регіонів України, зокрема і Волині (центром якої було м. Житомир).

На території Волині крім українців проживали польська, єврейська, російська, німецька і чеська меншини. За даними професора О.М. Іващенко, у шести тис. містечкових сіл проживали євреї, які славилися кравецькою, ремісничою, комерційною та іншими суспільно-корисними справами.

Зрозуміло, що єврейська громада всіляко підтримувала прагнення дітей до здобуття всебічної освіти. Цьому сприяли і Волинські громадські товариства.

Розвиток освіти євреїв на землях багатонаціональної Волині відбувався в надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Євреї, виховуючи своїх дітей, перш за все дбали про їхню релігійну освіту, яка полягала у вивченні молитов, читанні катехізису та великої кількості єврейських богословських книжок. Заради цього їхні батьки на власні кошти утримували хедери.

Як зазначають історики-краєзнавці (О. Іващенко, Ю. Поліщук, Н. Рудницька), хедер на Волині був надзвичайно важливим у системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила до хедеру приблизно з 5 років (іноді раніше), а закінчувала повний курс навчання у віці 13-15 років. Учням не ставились оцінки за їхні знання і не присвоювалась кваліфікація.

Розпочиналося навчання з ознайомлення дітей з абеткою та назвами літер. Оволодіння грамотою на івриті було надто складною справою для дитячого розуміння, оскільки в домашньому спілкуванні діти послуговувались мовою ідиш. З метою полегшення цього процесу вчителем використовували спеціальні листки для наочності. Методи навчання були примітивними, раз і назавжди встановленими (спостереження дітей за літерами, голосне промовляння складів, окремих звуків, а також повторення вголос, колективне читання, бесіди та ін.).

Вивчивши букви, учень вчив слова і починав читати молитви. Оскільки не було букварів та збірників спеціальних текстів, замість підручника використовували молитовник. Письму також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з вчителями про додаткові уроки за відповідною доплату.

Навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість стежити за відпорою служби в синагозі й брати участь у молитві. Тексти молитов, які діти вчили, були здебільшого на івриті. Оскільки євреї на Волині спілкувалися на ідиш, то вони часто не розуміли змісту прочитаного. Проте іврит вважався священною мовою, а володіння нею – важливою умовою для вивчення рабіністичних текстів. Навчальна та релігійна література на ідиш у хедері практично не використовувалася.

Після оволодіння навичками читання учні переходили до вивчення Тори. Кожного тижня вивчався розділ Тори, який у наступний Шаббат повинен був читатися у синагозі. Учні, особливо початківці, не могли засвоїти весь розділ за 6 днів, проте розпочинали вивчення наступного [1: 59-69].

Саме вивчення Тори в хедері практично полягало в дослівному послідовному перекладі слів тексту. Спочатку слово читалося вголос, а потім перекладалося на ідиш (мову, якою у XIX столітті на Волині не було надрукованого повного перекладу Тори). Кожне слово із тексту перекладалося окремо, зі збереженням порядку слів оригіналу. Тому часто вираз, який мав декілька значень, перекладався однаково. У 1894 році у 780 хедерах навчалось 10110 учнів [2:76], а у 1902 р. у 660 хедерах навчалось 11038 учнів [3].

Для забезпечення навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей існували талмуд-тори. Вони утримувались на кошти єврейських громад, пожертвування заможних євреїв. Інтенсивний розвиток талмуд-тор на Волині розпочався наприкінці XIX ст., коли, керуючись ідеями Гаскалі, все більше освічених євреїв-громадян усвідомлювали необхідність освіти для дітей та юнацтва. Ще у середині XIX ст. відомою була лише Ізяславська талмуд-тора (навчалось 24 учні) [4: 48], а з 1865 р. працювала Житомирська талмуд-тора (15 вчителів навчали 120 учнів) та Острозька (навчалось 10 учнів) [5: 39].

Відкриття таких шкіл було пов'язане з подоланням багатьох бюрократичних перешкод, тому іноді вони діяли таємно (наприклад, дві талмуд-тори працювали у місті Дубно в 1854 році [4:22]).

Система навчання у талмуд-торах у другій половині XIX століття була подібною до тієї, що використовувалася у хедерах. Відрізнялися ці заклади лише кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерством народної освіти у 1852 році було розроблено програму викладання єврейських навчальних предметів у єврейських училищах та перелік релігійних статей, якими повинні були оволодіти учні [6: 41-43].

Для вивчення російської мови й арифметики, згідно з програмою, відводилося 5 год. на тиждень. У цих школах, у кращому випадку, вчили читати, механічно молитися й іноді трохи писати. Талмуд, як і інші релігійні тексти, вчили примітивно, шляхом механічного зазубрювання [7: 8].

До цього потрібно додати, що з 1859 року до навчальних програм талмуд-тор повинні були обов'язково запроваджуватися загальноосвітні предмети, а вчителями шкіл призначалися такі особи, які отримали відповідну

педагогічну освіту. Проте втілення в життя цієї постанови уряду було надто складним у зв'язку з відсутністю відповідних кадрів та браком коштів.

Загальний рівень знань учнів талмуд-тор також був дуже низьким, а навчання мало вузькорелігійне спрямування. Проте малозабезпеченість єврейських громадян виправдовувала існування талмуд-тор як освітніх інституцій. Кореспондент газети "Волинь" у ті часи повідомляв з Овруча: "Утворення талмуд-тори є необхідним у нашому місті. Є величезна маса бідняків, які неспроможні забезпечити своїм дітям хоч елементарну освіту, як із Закону Божого, так і з російської мови" [8:1].

Наприкінці XIX століття на Волині розпочинають свою освітню діяльність талмуд-тори нового типу. Вони стають важливим засобом початкової єврейської освіти. Вдосконалюється і зміст їхньої діяльності. Окрім традиційних предметів єврейської національної освіти (Тора, молитви, давньоєврейська мова, ідиш), вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. Таким чином, у більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії зросла кількість навчальних предметів, а знання учнів ставали ґрунтовнішими.

У зв'язку з цим на нараді громадського об'єднання євреїв (Товариства з поширення освіти серед євреїв) у 1910 році наголошувалося: "Реформована талмуд-тора значною мірою наближається до нормального типу елементарної школи. У більшості випадків вона дає ґрунтовну початкову освіту із загальних предметів, тобто з російської граматики, арифметики тощо. Постановка викладання єврейських предметів у більшості випадків більш чи менш правильна... Ми вже не зустрінемо тут безмежної кількості часу, присвяченого єврейським предметам, які доводять дитину до виснаження і засвідчують лише безсилля школи, нездатність її в нормальних умовах дати знання, які потрібно. Взагалі, педагогічні й гігієнічні умови в реформованій талмуд-торі, якщо і не завжди нормальні, то наближаються до норми" [7:8].

У цей період на Волині існували також і бет-мідраші – будинки навчання, де вивчалася релігійна література, молитви [9: 931] (так називали приміщення, де євреї збиралися для молитви, здійснювали обряди та ритуали). У невеликих містечках Волині молитовні школи часто виконували функції синагоги. Приміщення ці, як правило, не відповідали вимогам навчального закладу.

Необхідно зазначити, що популярність бет-мідрашів була великою, оскільки учні користувалися майже повною свободою (вони з ранку до вечора вивчали Тору та іншу релігійну літературу). Ця система давала найширші можливості для розвитку творчих здібностей. Відсутність класно-урочних занять, іспитів, плати за навчання, всебічна підтримка учнів членами єврейської громади стимулювали інтерес до навчання у бет-мідрашу. Учні в школі не лише вивчали релігійну літературу, а й молилися.

Важливо, що учні, за відсутності помешкання могли ночувати на лавах у шкільному приміщенні. Також община за свої кошти закуповувала книги, паливо, свічки. Харчувалися діти в членів єврейської общини, по черзі щодня в іншій сім'ї. При школах, у більшості випадків, працювали бібліотеки. Бет-мідраші будувалися й утримувалися на кошти єврейських громад та за рахунок приватних осіб. Вони функціонували практично в усіх містах і містечкових селах Волині, де були значними єврейські громади [10:119-120].

Як свідчать архівні джерела, на початку XIX ст. у Волинській губернії нараховувалося 53 молитовні школи [11: 26-32], а в 1854 р. – 245. Їх відвідували 12967 євреїв [4: 48] з 17220 жителів. Протягом XIX століття, зростаючи чисельно, єврейське населення губернії турбувалося про швидке збільшення кількості синагог і молитовних шкіл (лише у 1899 році в місті Житомирі учні відвідували 51 молитовну школу) [12: 24-29].

У зв'язку зі зростаючими потребами єврейських громад кількість молитовних шкіл весь час змінювалася, що і викликало проблеми, пов'язані з їх відкриттям й утримуванням.

Суттєво, що єврейські навчальні заклади фінансово не залежали від держави. Влада не втручалася в навчально-виховний процес, а лише прагнула певним чином регулювати процес освіти єврейських дітей і молоді. Зокрема, було прийнято ряд урядових документів, які надавали єврейським дітям та підліткам права на навчання в усіх державних і приватних навчальних закладах імперії. Однак єврейські навчальні заклади продовжували діяти поза контролем і впливом держави. Тому в 1846 році уряд запровадив обов'язкове вивчення в єврейських навчальних закладах російської мови.

Отже, на Волині діяла ціла низка єврейських шкіл, серед яких можна виділити: хедери, талмуд-тори та бет-мідраші, які надавали дітям початкову освіту.

Значну допомогу єврейській громаді у піднесенні її освітнього й культурного рівнів надавали бібліотеки. На початку XIX ст. вони працювали при благодійних товариствах, молитовних будинках і мали переважно єврейську релігійну літературу. З 1866 року частина єврейських громадян відвідувала Житомирську російську публічну бібліотеку, яка мала багатий книжковий фонд. Проте у ній майже не було літератури на єврейську тематику, не виписувались єврейські періодичні видання. Дорого коштувало й обслуговування. У 1873 році бібліотеку відвідали 3681 євреїв з 9112 відвідувачів (учні Житомирського рабинського училища відвідали бібліотеку 3363 разів).

У зв'язку з цим, варто відзначити діяльність продавця книг Г.Скоморовського. У нього щомісячна плата за читання книг на івриті становила 40 коп., а за періоду – 20-30 коп. За вільне необмежене користування його бібліотекою читачі платили щомісячно 20 крб. Це було дорого для більшості євреїв міста Житомира. Про проблеми із забезпеченням періодикою писала "Недельная хроника Восхода": "Єврейські видання в Житомирі отримують в дуже обмеженій кількості. Виписують у нас газети переважно багаті, але читати хочеться багатьом. І ось кожний ранок квартира єврейського розповсюджувача кореспонденції буквально потрапляє в облогу кількох десятків євреїв різного віку і статі, які прагнуть друкованого слова і накидаються на всякий свіжий друкований орган, як на який-небудь скарб" [13:2].

З подання молоді єврейської громади міста Житомира у 1882 році вийшла пропозиція створити громадську бібліотеку. Збирали гроші, книги й періодичні видання. Більшість літератури було подаровано рабином Житомира І.Кулішером. У фонді бібліотеки нараховувалось майже 200 книг з іудаїзму на івриті, була велика кількість літератури російською та німецькою мовами [13: 3].

Варто відзначити, що тогочасна діяльність значної кількості єврейських приватних навчальних закладів потребувала забезпечення учнів підручниками, навчальними посібниками і літературою, виданих російською мовою. З приводу цього І.Кулішер вніс Петербурзькому товариству поширення освіти серед євреїв пропозицію про створення бібліотеки для учнів приватних училищ Житомира. У відповідь сам ініціатор справи пожертвував 30 книг, а товариство надіслало 97 книг з видань, які були допущені до використання в народних училищах, а сам ініціатор справи пожертвував 30 екземплярів [14:2].

Потрібно зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. в Житомирі діяло близько 20 друкарень. Найбільш відомі були єврейські М.Дененмана, А.Штеренберга, М.Бродовича. Види їх друкованої продукції були досить різноманітними: від урядових постанов і канцелярських бланків до газет і книжок. Деякі друкарні спеціалізувалися на випуску учнівських зошитів, літографій тощо. На обкладинках майже всіх періодичних видань Волині друкувалися видавничі та книготоргівельні списки літератури, котрі репрезентували видання нових книг та їх наявність у книгарнях.

Ще у 60-х роках XIX століття досить відомою на Волині була друкарня І.Бакста. У 1861 році вийшла з друку книга "Первоначальные наставления в русском языке" [15: 1]. Видання цього навчального посібника мало важливе значення, хоча й викликало ряд критичних зауважень з боку вчителів. Критикувалися порядок викладення матеріалу (букви вивчалися згідно з порядком абетки), дрібний, хоч і чіткий, шрифт, зміст статей для читання та переказу, вірші для розвитку пам'яті. У надрукованих творах не були вказані автори, зустрічалися орфографічні помилки, недоліки у змісті молитов тощо. Викладач Житомирського рабинського училища І. Бакст, розуміючи значення букваря для початкового навчання, часто дарував його різним навчальним закладам. У 1861 році він передав 10 примірників книги недільній і святковій школі при хорі Волинського єпископа [16: 1].

Як свідчать архівні дані, у 1914 році в Житомирі функціонувало 16 друкарень, власниками 13 з них були євреї: М. Катерберг, М. Дененман, М. Розенблат, Й. Блох, У. Ротенберг. Літературу, надруковану ними, продавали у 91 книжковому магазині й крамницях Волинської губернії. Використовуючи свої друкарні, наприкінці XIX ст. євреї Волині були досить добре забезпечені навчальною й іншою літературою. У Житомирі почали випускати щорічну "Пам'ятну книжку для євреїв" російською мовою, в якій містилися офіційні повідомлення, відомості з історії, культури, релігії, статистичні матеріали цього народу [17].

Отже, потужна єврейська громада Волині була чималим акумулюючим центром Волинської культури.

*****

1. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры // Еврейская школа. – 1993. – №1. – С. 59-69.
2. Обзор Волинской губернии за 1914 г. – Житомир, 1914. – 80 с.
3. Отчет директора народных училищ Волинской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. – Житомир, 1903. – 89 с.
4. Держаний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф.71. Оп. 1. Спр.1161. – 48 арк.
5. ДАЖО. Ф.71. Оп. 1. Спр.1502 – 73 арк.
6. ДАЖО. Ф.393. Оп. 1. Спр.6 – С. 41-43.
7. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – №1. – С. 2-18.
8. Вольтинь. – 1899. – №19. – 20 мая.
9. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: В 16 т. – СПб., 1908 – 1913. – Т. 1. – С. 931.
10. Івашенко О.М., Поліщук Ю.М. Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки. – Житомир: "Полісся", 1997. – 145 с.
11. Центральний державний історичний архів України м. Київ. Ф.442. Оп. 1. Спр. 1197.
12. ДАЖО. Ф.62. Оп. 2. Спр.198.
13. Недельная хроника Восхода. – 1883. – №33.
14. Вольтинь. – 1897. – №68. – 27 марта.
15. Вольтинские губернские ведомости. – 1861. – №46.
16. Вольтинские губернские ведомости. – 1861. – №49.
17. Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира (с 19 сентября 1894 г. до сентября 1895 г.). – Житомир, 1894. – 170 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.10.2004р.

Борейко А.М. Еврейское школьничество Волини в контексте полилога культур (вт. пол. XIX – нач. XX в.).

Осуществлен ретроспективный анализ становления еврейского образования на Волини в контексте полилога культур этого края.

***Boreyko A.M. Jewish Schools in the Polylog of Cultures in Volyn Region
(the Second Half of the XIXth – the Beginning of the XX Century).***

The article deals with the analysis of the development of Jewish education in the polylogy of cultures in Volyn region.